

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՍԱՐԱՖՅԱՆԻ ԾՆԵԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ

ԱՐԹՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿՅԱՆ

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՍԱՐԱՖՅԱՆԻ «ՏԵՂԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱԿԸՆԹԱՅՈՒԹԻՒՆ» ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԿՓԵՂԿՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՆԱՊԱՐԸԸ

30-ական թվականների սփյուռքյան իրականությունը ընդհանրապես կարելի է համարել տազնապ ապրող անհատի (բնականաբար և որպես այդպիսին՝ տակավին չձևավորված կամ ձևավորումի ընթացքում գտնվող հասարակության) կամ, որ տեղին է ասել՝ հայ հավաքականության հոգեվիճակի բռնկումների շիկացման ժամանակաշրջան: Այն, ինչ իր թանձրացյալ դրսևորումն ունեցավ Ն. Սարաֆյանի այս շրջանի ստեղծագործության մեջ, ի մասնավորի՝ 1939 թ. հրատարակված «Տեղատուրթին եւ մակընթացութիւն» ժողովածուում՝ սկզբնաբար իսկ դժվար ըմբռնելի էր, եթե չասենք՝ անհասկանալիության աստիճան անընդունելի շատերի, հատկապես արևմտահայ իրականության հոգեբանական զգայնությունը տակավին չթողափած սերնդի կողմից:

«Սփյուռքը եւ իր գրականութիւնը» հոդվածում, իրապես կարևորելով, որ գրականությունը տևապես ազգապահպանումի համար մեծ և կարևոր դերակատարություն է ունեցել, ինչ որ անժխտելի է, Սարաֆյանը արձանագրում է. «Մեր գրականութիւնը ծառայեց մեր ազգային ինքնագիտակցութեան զարթոնումին, եղաւ մաքաւման եւ պայքարի գրականութիւն մը: Ան է դարձեալ որ պիտի կատարէ մեծ դեր մը Սփյուռքին մէջ»: Ո՞րն է այդ դերը և ի՞նչ դերաստանումն ունի անհատը (մտավորականը): Արդո՞ք չափազանցորեն չի վերագրյալ ծանրաբեռնվածությունը «տրված» անհատին, երբ շերտավորված հասարակության (ամենատարբեր գիտակցում ունեցող և պահանջմունքներ ներկայացնող) դեմ հանդիման, ինքն է մշտապես միայնակ՝ ընդունելություն գտնելու տազնապա ապրելով:

«Սարաֆեանական աշխարհի հիմնական ստորոգելին կազմող ԳՈՅԱՍՏԵՂ-ԾԱԿԱՆ (ընդգծումն իմն է, Ա.Ա.) եզրը» էապես զգալի զարկերակային նշանակություն ունի «Տեղատուրթին եւ մակընթացութիւն» ժողովածուի համաձայն երկարաշունչ բանաստեղծապատումում:

Չափազանց դժվարությամբ, եթե չասենք՝ ճիգերի գերագույն լարումով է անհատն իրականությունն ընկալում՝ իր բազմադեմությամբ, ունենալով տազնապա

օտարվածության: Իրեն օտար զգալու անհաղթահարելիությունից հոգնատանջ, բայց ոչ հեռապատ, ապավինում է միայն հոգում, որի դիմադրողունակ լինելու շնորհիվ անցյալի հարուցած ամենայն դաժանն ու սահմնելի դիմազուրկ են լինում, քանզի «ճամբան փինիկ» մեր առջեւ, կեանքի բացուող լայն վանդակ:

Կյանք, որ «անապատ դուրս կը սահի»: Կյանք, որը կարծես թե վերուստ է անհա-րազատության եՐԱՆԳԱՎՈՐՈՒՄ ունեցել: Համենայն դեպս, օտարության առ-թած ցավն է ամենից տագնապահարուցը: Այն, ինչ անհատի և իրականության միջև անջրպետի (հավաքականության համար անցանկալի, եթե ոչ՝ վտանգահղի) դեր է կատարում: Թե՛ այդ «դերը» որքանով է շրջանցելի-հաղթահարելի, որ ոչ այն-քան ժամանակի, որքան անհատի վերաթափ վիճակի «ճշգրտման» խնդիր է: Կամ այլ բառով՝ ինքնագտնումի: Այսպես շարունակաբար է ընթանալու մրա ուղին, մինչև ինքնալի անհատի կողմնորոշումը: Հավաքականության առումով՝ մինչև վե-րագտած ինքնության «յուրացումը»: Մինչ այդ՝ առավել խնդրական է այն միջա-վայրն իր բազմաբովանդակ ընդգրկումներով, ուր անհատը և հասարակությունը անընտել են Ազգային-հոգեբանական մոր դրսևորումներով անբացահայտ, իրա-կանության հրամցրած «խաղի կանոններին»։ ըստ այդմ. «Ի՞նչ եմ ես որ ծնայ քանի մը լեզուի մէջ եւ անոնցմէ ոչ մէկը կրցայ հարազատ մկատել եւ ոչ ալ մայրենի լե-զուս՝ որուն վերադարձայ օտար դպրոցի մը մէջ օտարանալէ յետոյ»¹:

Ծարժման («Ծարժում, հոսում ու փլուզում, հսկայաթոք, լայնօրէն») այն ընթաց-քը, որ պայմանավորում է անհատի անցնելիք «ճամբաներն անվախճան», ինքնին պողթևում է առաջ բերում «տենչերու շղթայազերծ»: Եվ ինչպես Սարաֆյանի ողջ ստեղծագործության ընդհանրապատկերում, այնպես էլ այս շրջանում, ԾԱՐԺՈՒՄ ու ընթացությունն ապրող, հետևապես ՈՐՈՆՈՒՄԻ, ԳՏՆՈՒՄԻ անհրաժեշտութ-յունը չափազանց առաջնային համարող և անհրաժեշտող անհատը, մասնավորապես է. («ճամբորդութեան ու անոր գաղտնի կշռոյթը»):

Որտեղի՞ց է սկսվում, ելման ի՞նչ վիճակ է մախասահմանված ճամփորդի հա-մար՝ սկսելու և ավարտելու այն ընթացքը, որ ճամփորդության «ընդվզումով կը ճչար»: Իրականում ո՞վ է ճամփորդը՝ անհատի այն տիպարը, որ արդեն «ոչ մէկ իտեալ ու անուրջ» ուներ (աքսորումի գիտակցումն մանկությունից ի վեր զգացած), թե՛ «օրերով վազը հրատապ, ապրած պողթևում հոգով, դարատր շունչ մը վրան») և արգելված ճամփաներ չճանաչող, ավելին՝ դրանք արդեն շրջանցած անհատը: Երջանկություն է ունենալ գիտակցումն այն բանի, որ «զոհաբերում մ'եղայ»: Սա-րաֆյանական՝ խիստ անհատականացված այս գիտակցումն ծնունդ է ազգային զգայականության խորաշերտ ընկալման: Եթե վերհիշենք մեկ այլ առիթով Սարաֆյանի պողթևումը. «Զոհողութիւն մըն է հայ ըլլալը»: Այն կրկնակ իմաստ-շերտավորում ունենալուց զատ (ինքնության գոյաբանական ընթացք-պայքարը՝ անցյալ և ներկա հարթություններում), մասնավորապես է օրվա (սփյուռքային իրա-

¹ Ն. Սարաֆեան, «Վէճալի անտառը», Փարիզ, 1988 թ., էջ 466:

կանության) տեսակետից, ուրեմն և անհատի կողմից անմիջնորդաբար «իրագործվող»:

Չոհաբերության պատրաստ անհատի ընկալումներն սովորական իսկ պայմաններում ենթադրում են հասարակության «ունեցած» ոչ բավարար քանակի «արյան» պաշարի և կամ օրե օր զգացնել տվող կենսունակ (ժառանգորդություն ապահովող) արյան մակարդման: Այդպիսով անհրաժեշտություն է առաջանում վերաբախման, վերագարթման.

Զարթներ է ուժ մը կրկին.

Վարդն իսկ քնքոյշ, վարդն իսկ հեզ, իր փրկութեանը համար

Ունի իր փուշը, որ մեզ

Յանկարծակի կը խոցէ:

Եվ շուտափույթ «ծառերն...նոր ձեռ, նոր կեանք մը կ'առնեն»: Փոխաբերությունը, իբրև այդպիսին, իր զուտ խորքային և ճանաչողական (գրողական մեկնաբանումի) իմաստով Սարաֆյանի ստեղծագործության մեջ յուրահատուկ առանցքային ճշանակություն ունի: Հատկապես ծառերի փոխաբերական (ընդլայն իմաստով՝ այլաբերական) «կերպարային» պատկերումներն են որոշակի, կարևորվող «ներկայություն» Սարաֆյանի համար: «Ծառերն ի վար կը հոսի կայտառ ժպիտը լույսին», «Արին ու միս, ու ծառեր պիտի դառնան կարծր վեմ», «Ծառը ծովին պէս, երազ, կը հիւսէր քող մը սարսուռն», «Ու միջատները ճղման ծառէն առկախ քնարներու...» եւ այլն:

Ծառերի լինելության սարաֆյանական համակարգը բացառապես և միայն «ենթակա» է անցյալի և իրականության փոխներհյուսության, անբաժան սերտաճվածության ընթերցումին, որա կեցությանը (հարատևության իմաստով): Հիրավի, գրողի կողմից կերպարավորվող և վերջապես Վենսենի անտառի խորհուրդ-կերպարով արդեն ընդհանրացյալ:

Այնքան լայնընդգրկում է Սարաֆյանի «հաղորդակցական դաշտը», որ իր մեջ ներառելով «ծառերի» ամենանրբին զգայարանքները, կարողանում է մեմախոսել և մեմախոսեցնել, ի դերն հանելով չափազանց դրամատիկ-մարդկային մկարագիր, ավելին, սաղարթների «լույթն» միջից անհատի (հայի) ապրած ճակատագիր է երբեմն հառնում. «Ու կան հեքեաթ» պատմող ծառեր: Կան այդ հեքեաթը ապրող մանուկներ: Պատմական ճակատամարտեր մղող բանակներ են երբեմն ծառերը, սուր սուրի դէմ, ձիերու ու սաղաւարտներու բաշերը հովին՝ ծփացող դրոշներու ներքե: Ու կան տաղասաց ծառեր, շարական երգողներ, բուրուռո ու ծնծղայ շարժող քահանաներ, գողթան երգիչներ ու իշխանի սպասող սոսիներ: Կան քերթողներ եւ յեղափոխական հերոսներ: Զարդուող եւ աքսորուող ժողովուրդ մըն են երբեմն ծառերը, երբ ամրան կայծակները կը շողան անոնց վրայ: ...կան սերով տառապող ծառեր: Ու երկու սրունքներուն միջեւ երկինքը սեղմող ծառեր»²:

² Նույն տեղում, էջ 15:

Ապրելու ոգին, որ «կը մղէ վայելքներում...», նոր հայտնության և խոյանքի իմաստավորում է ստանում, քանի որ մինչ այդ («քու մանկությունդ եղաւ տխրաբանութիւն մը ամբողջ») անգործությունն ու խարխախումն են «զարնուել իրարու»: Համառ ու փոթորկուն է եղել. «Օ՛, այս պայքարն անցեալիս եւ ներկայիս միջեւ իմ»: Բայց ոչ վհատալից-իրականության բազմերակության ՄԱՅՐ երակի տրոփյունն զգացողն անմիջնորդ է արձագանքում՝ դառնալով առավել փոթորկուն, զգայացունց. «Կը ճզմընդի, կը զարնէ, կը զարնէ սիրտըս, կ'այրին քունքերս յոգնած...»: Միակ փոփոխումն («փոփոխումն այս կրկին») իր բնույթով անձնային-իրավիճակային լինելուց զատ, նաև հասարակական-հոգեբանականի միտումներ է իր մեջ ներառում և «տեղի է ունենում» «մտքի զարթոնում մը քիչ-քիչ». բայց մինչ այդ երկվությունն ապրողի (տազմապի երկվությունն) հոգեվիճակների ընդգծյալ հորդահոսմամբ: «Տեղի է ունենում» վաղուց սպասելին, որի դեմ անգործ է նույնիսկ որոշապես «տիրապետուած երկուսութիւնը»...

Որո՞նումը՝ շարունակականորեն է պարտադիր ու նաև զգայելի «անարգել մակընթացումի» պարագային, մանավանդ, երբ մպատակային է որոնումը՝ ինքնորոնմի փոխակերպությունն պայմանավորող: Ասել է, թե՛ «տարածությունն է՝ որուն շունչէն իմ կործքս կ'ոտի»: Այն տարածությունը, որ տակավին դատարկ է, կարոտ՝ հոգևորի շնչառությամբ, գործով ընդլայնման: Հոգևորի, որ մախապայմանավորելու է ինչ-ՔՆՈՒԹՅԱՆ ընթացքը, մեծ հաշվով՝ ճանապարհը: Ահափասիկ, անհատի զոհաբերման (ճամփորդության) իմաստը, որ սփյուռքյան գոյավիճակի թանձրացյալ պատկերումն է նաև:

«Սփիւռքեան կացութիւն մը ամբողջովին ապրելու համար, աքսորը ապրելու համար՝ բաժանումը անհրաժեշտ է: Բաժանումը կը մտածուի այստեղ իբրեւ «մեծություն» մը կերտելու համար, անհրաժեշտը ծնելու համար: Բայց հետանալը դժուար է, որովհետեւ հեռացողը միմակ է միշտ եւ չունի զինք հիմնող օրէնք: Հեռացողը ինքն է, որ պիտի հիմնէ այդ օրէնքը... Դժուարը Սփիւռքը ստանձնելն է, իր ամբողջ բարդութեամբ»³: Իրականությունը սփյուռքյան այնքան տեսանելի չէ, որքան զգայելի: Արտաքուստ այն մի այնպիսի հոգեբանական միջավայր է, ուր ապրելն ու արարելը ի խնդիր ոգու ինքնակերպության պահպանման չափազանց դժվարին, եթե չաւանդ անհրաժեշտութեւն է:

«Ամբողջ բարդութեամբ» Սփյուռքի գիտակցման-ընկալման ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ՝ Սփյուռքով ԱՊՐԵԼՆ է, ինչ որ նշանակում է մախ ապրեցնել ՈԳԻՆ, «Ոչ մէկ հմայք ու խորհուրդ... աւագին պէս ընդունեց մարմինս ամբողջ»: Ասել է, թե կլանող օտար իրականության մեջ Դամոկլյան սրի պէս կախված ուժացումի վտանգի առջև պայքարի (իմա՝ գոյապայքարի) միջոց հայ հավաքականության համար մշտաբար եղել է հայ հոգու և մտքի շուրջ համախումբ ապրելը՝ իր ամենատարբեր (դարավոր) դրսևորումներով: Սրան մախորդում է լռելյայն ինքնապայքարի այն ըն-

³ Գր. Պըլտեան, «Տրամ», էջ 369:

թացքը, կամ ազգագիտակցման կազմավորումը, երբ ցնցումն համընդհանրական բնույթ է կրում:

Արևմտյան Սփյուռքի իրականության պայմաններում ավելի քան արծարծելի է ամհատի մեծակության (ազգային որոշակի պատկանելիություն ունեցող՝ ընդհանրապես) խնդիրը, ո՛չ հասարակությունից մեկուսի ապրողի, այլ ինքնագիտակից, ազգային արյան շրջանառությունն իր երակներում զգացող ամհատի, որի համար մշտաբար գոյություն ունի մի տեսակ ինքնապահովման բնագոյ՝ իր և սերունդների ազգային ինքնության պահպանման գիտակցությունն ապահովող: Հետևապես, ցնցման անխուսափելիությունն պայմանավորող:

«Դռները զաղտնի՝ տեսնիլ, ապրիլի» մտահոգությամբ ապրողի համար իրականությունը և մարդկային ոչ սոսկական (այլ հոգեբանորեն տարողունակ և ալեկոծ) բնույթը ճանաչելու ճանապարհով, իրականությունն առավել դիտումնալից է դառնում: Առավել կյանքային զգայնականության ենթաշերտեր պարունակող: Եվ քանի որ Սարաֆյանի գրողական կերպընկալումն ու լեզվական արտահայտչագեղությունը (այն, ինչ բնորոշ է նրա ստեղծագործությանն ընդհանրապես), կամ այլ բառով ասած՝ մկարչագեղ-պատկերավոր լեզուն ավելի լիարյուն են դրսևորում ժամանակն ու իրականությունն իրենց կենսատիքներով և հարաշարժությամբ, տեղին է վկայաբերել այդ մույն գոյավիճակակիր մեկ այլ մեծանուն գործչի մտածումները: Միայն հզորապես արմատակալած (արտաշխարհում) բազմադարյա փորձառություն կրողի արյան բանականությունն պետք է ունենալ այսպիսի ինքնադրսևորման հասնելու համար: Վերստին մշեմք, որ Արշիլ Գորկին մույնպես ցնցում ապրած և ցնցումի ԳԻՏԱԿՑՈՒԻԹՅԱՄԲ ստեղծագործած սակավաթիվ հայազգի մտավորականներից էր. «...Ի՞նչ իմաստ ունի խրուել իրականութեան ճահիճը: Արուեստն աւելին է, քան սոսկ վաւերագրականութիւնը: Այն պէտք է արտացոլի բանականութիւնն ու զգացումները: Ոչ թէ տեսողական դիտումները, այլ մտքի անսահման փայլատակումներն են, որ բացում են ճշմարտութեան դուռը: Նրան (մկարչին՝ լայն իմաստով արվեստագետին, Ա.Ա.) է վերապահուած կոելու մոր մետաղը, վերածնելու իր դարատոր կոչումը, որպէս մեկնիչ, բայց ոչ երբեք կեանքի զաղտնիքներն արձանագորդ. հայկական իմ փորձը գիտակցականութիւնս հասցրել է զգացմունքի աւելի բարձր զգայնութեան: Ինձ ԲԱՑԱՅՑՆԵԼՈՎ (ընդգծումը իմն է՝ Ա.Ա.), ես օգնում եմ մարդկանց ինքնաբացայայտմանը»⁴:

Ավելի պարզորոշ և միևնույն ժամանակ բարձր իմացականությամբ պատկերել դեպի իրականություն տանող ճանապարհը, որ «ճշմարտութեան դուռն» բացել է մահ (ահավասիկ՝ ցնցման ևս մեկ ապացույց, որ արդյունք է ազգային ՈՍՏՄԱՆ): Չմայած և՛ Արշիլ Գորկու, և՛ Սարաֆյանի պարագային մկատենք, որ ցնցումը (կամ ինչպես մեկ այլ առումով Գր. Պլոյանան է մշում՝ Սարաֆյանի աքսորը) չունեն միայն և սոսկ ազգային ՀԵՆՔ: Իրապես, աքսորն, իբրև համընդհանրական գոյավիճակ, սկսվել է տակավին 1915 թվականից առաջ: Եվ հաջորդ տարիներն էին, որ պիտի վերապրելի դարձնեին երևույթի ողջ առաձգականությունն ու դրա

⁴ Ա. Գորկի, «Նամականի» (անգլերեն), Նյու Յորք, 1970 թ., էջ 199 (անտիպ):

զգայնական մշակակությունը (աքսորյալի հոգեցունց կյանքն՝ «անձն մերս եւ անձն դուրս»)։ Իրականությունը ոչ այնքան իմաստավորողի, որքան՝ իմաստագերծողի (ոչ մերծողի), այլ մրա թաքուն ծալքերն հայտնաբերողի պահանջն էր խնդրահարույց։

Ցնցման առթած զգայնությունը երբեմն մահ թախծության տեղիք է տալիս, բայց ոչ կորուստների ի գին, այլ սթափեցուցիչ, հավատընծա՝ առ «կապոյտն արգասանդ», որ հոգեւանդման արտահայտապատկերի մշակակությունն է ստանում, հոգեկան կորույթի դրսևորման «ընդվզումներով»։

Տրտմութիւնը սոսիմծի

Պէս կաշկանդող երէկ զիս ու տագնապն էր տակաւին

Այս առաւօտ։ Մոեցի

Ահա զըլուխս համերաշխ խոնարհութեամբ. բարձրացայ,

վըստահութիւնը եկաւ

Ու Տիրոջ շունչն ողողեց զիս, գերագոյն իբր ընծայ։

Սակայն ամենևին չի ենթադրվում, որ մինչ վերին շնչառություններով հաղորդվելը, անհատը ինքնասպան անդիմությանը էր ապրում և միայն պահի լուսեղենության շնորհն էր փրկաբեր. այստեղ մույնպես մկատելի է տագնապ ապրած, այնուհետև վերաթափության-ցնցման ենթարկվածի վրա որոշակի մերգործություն, ինչ որ տեղ մահ ինքնաճանաչման-ինքնացնցման հետևանք լինելով։ Վերստին առարկայական է դառնում հոգեկորույթի խնդիրը։ Քանզի անհուսությունն ու կամազրկությունը չէին կարող մեծան արտահայտումներ ունենալ՝ ոգու դատապարտվածությամբ տառապողի համար։

Ն. Սարաֆյանի բանաստեղծության պարագային, գոյի, լույսի և մրանց հակոտնյա՝ մտքի առօրեականությանը վերաբերող իր դատումներում, Ս. Նշանյանը մույնպես ակնարկում է բանաստեղծության (իմա՝ աստվածային), իբրև անտեսի, անհասանելի և մրա հանրայնացման համար ստեղծված բավականին պարարտ հողի գոյության մասին. «Քերթածը, ըլլալով, եւ գրելով այդ պահը (լուսաբացի, լուսեղենության, Ա.Ա.) կը պահէ ինչ որ գաղտնի է, կը պահէ ինչ որ չի տեսնուիր երբեք, ինչ որ տեսանելիութեան եւ գոյատրութեան աղբիւրն իսկ է։ Կը պահէ զայն, որովհետեւ ամէնէն վտանգուածն է մահը, միշտ անհետ կորուստի ենթակայ։ ...Հասկնալի՞ է այն ատեն թէ խօսքին այս էական «լուսեղենութիւնը» չըլլայ վարուժանի բնազանցական «Լոյսը», որուն պիտի ձգտէր բանաստեղծը, ոչ ալ մեր գաղափարախօսութեան աւանդական փարոսը, որ տկար կամքերը պիտի ջղապանէր, որ մոլոր միտքերը պիտի ուղղէր...Հասկնալի՞ է մահը՝ թէ Սարաֆեան իր ամբողջ կենացի ընթացքին, յամառ վերապահութեամբ, զգուշացեր է կասկածելի «ծողովրդականացումներէն»⁵։

⁵ «Գոյաստեղծ բանաստեղծ մը», «Ծառաջ», 6 մայիս 1984թ., Փարիզ։

Այն հանգամանքը, որ (տեղատվություն, ասել է, թե՛ ինքնագնում, և մակընթացություն, որ նույնն է, ինչ՝ ծավալվող իրավիճակների մեջ գտնվող սկետայլ անհատի կողմից՝ ելքի որոնում), այս ամենով հանդերձ նշմարելի է գիտակցականության վերագտնման «շարժում» և միևնույն ժամանակ՝ «արագություն»։ Իրականությունը ավելի զգալելի դարձնելու միակ միջոցը մնում է արդեն սկսված, ընթածիրում գտնվող «ճամփորդության» շարունակումը։ Եվ ամենևին. «Ջարմանալի չէ, որ ճամփորդությունը դառնայ յանկարծ աշխարհի ճանաչման միջոց, կարծեք արմատախլումը դառնար շրջուկը ու վերածուկը ճանաչման եղանակաւորումի... Ժամաչումի ծարաւը կը փորձէ բնականար մը ստեղծել ու պարփակել, որ դադրի անհիմ իրերու ամբողջութիւն մը ըլլալէ, դառնայ գոյն, ձեւ, ձայն... աշխարհի ճանաչումը զուգահեռ կերթայ ուրիշ ճանաչման մը հետ, տրամախոհական նշանակալից շարժումով...»⁶։

Այս պարագային աշխարհաճանաչողությունը կարևորելի է ավելի, քանի որ ինքնաճանաչման հասած, վերջապես, երկփեղկվածության չափազանց տքմալից (մրա անհրաժեշտությունն զգացած) ընթացքը գոյության-շարունակումի ընթացքի հետ հարաբերած անհատի համար, ինքնությունն այլևս հասանելի «իրողություն» է։ Ժամփորդության ավարտը ինքնաճանաչմամբ հաղթահարելի, «սկիզբն էր երկանց»։

Ժամփորդը՝ «չղջիկն է ափէ ափ» - սարաֆյանական հղումը, իրապես, ճամփորդության միայն մեկ՝ նպատակային (Հասնելիության, հանգրվանումի) երևույթի անդրադարձ չի, չսահմանափակվելով սոսկ հանգրվանային ընթացքի նկարագրականությանը։ Որքան էլ այն օժտված լինի զգայական հատու շեշտադրումներով և անհատի (գրողական) նկարագրի էքսպրեսիվ դիտարկումներով։

Ժամփորդը (և ճամփորդությունն իբրև հոգևոր արարողություն) ինքնօրինակ արարողակարգի ստանձնման իսկ պահից պետք է պատրաստ լինի մահ իրականության ըստ ամենայնի «յուրացման» առավել պատրաստ՝ անկանխատեսելի տեղատվությունների «դադարի» պահերին շրջում հայացքով ընդգրկելու անցած ճանապարհի ողջ ընթացքը. քանզի ՍՏԱՆԶՆԵԼԻՆ որպես այդպիսին ՓՈԽԱՆՑԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ մախապայմանավորող անհրաժեշտ գործոն է, առանց որի որևէ իրական հիմք չի ստեղծվի ժառանգորդականության համար։

Ասել է, թե Սարաֆյանն այդ հիմքը տեսնում, արժևորում էր հիմնովին՝ անցյալներկա («ափէ ափ») սահմանաբաժանների տարածականության «գրավումով»։ Այսպես է ընթացք տրվում Մեծ նավարկությանը (արդյոք հայության անցած ողջ ճանապարհը մեծ նավարկություն չէ՞) պատմական քառուղիներում գրեթե միշտ ինքնապահպանման համար մղած պայքարով, ժամանակ առ ժամանակ ազգային պետականագուրկ կարգավիճակով, այս կամ այն պետության գերիշխանության տակ որպես ազգային անիրավված փոքրամասնություն գոյամաքառելով, ցեղասպանությամբ, անդառնալիորեն բնօրրան կորցնելով և ի վերջո աշխարհափուլվելով, որ իրականում անվերադարձ ԱՔՍՈՐ եղավ, մի ողջ ժողովրդի սփյուռքացումը)։

⁶ Գր. Պըլտեան, «Տրամ», էջ 375-376։

Արևմտյան քաղաքակրթության արժեքներ և նոր ժամանակների պահանջ՝ հաղորդվելու այդ արժեքներով՝ «մարդկային խոր պաշտամունք»՝ զգալով: Այս համազամանքը չափազանց ընդհանրացյալ է «Տեղատուություն եւ մակընթացություն» ժողովածուի համար: Մակընթացմամբ «ողողված» անհատն իրականության մեջ և իր հոգևոր աշխարհում տեսալիկ գնում զգալով (նաև ձեռքագտնվելով իր Ես-ի և իրականության միջև եղած անջրպետից), արդյոք ի վիճակի է ըմբռնել իր ներքին հակասանքի արդյունք նոր գոյավիճակի բարեբերությունը. «Ողջոյն ծովում, որ այս նոր վերածնունդն օծեց»: Ասել է, թե առ իրականությունում ունեցած երախտիքի արտահայտումով ինքնության անժխտականության պահանջ է զգացվում: Ո՞րն է այդ պահանջի իսկությունը պայմանավորող հիմնորոշելին. և ինչո՞ւ հենց ճամփորդության ավարտ ենթադրող գոյավիճակային պայմաններում (երբ ենթադրվում է շարունակելի ընթացքի, իսկ՝ ինքնության) դրսևորման նոր ժամանակ և ընթացք, մեկ բառով՝ ժամանակաընթացք:

Ժամանակն, իբրև նոր պայմաններ առաջադրելու միջոց (հիմնական), ընթացքն՝ իբրև վիճակի անավարտությունը համադրող անհրաժեշտություն. «ճամբորդություն մը ուրեմն, կրկին դէպի ինքնություն»: Իրականություն՝ իրականության մեջ. իր աներևույթ կողմերով, չափազանց անտեսանելի, բայց կյանքի «պարտադրած» շարժմամբ, արագությամբ՝ զգայելի, որ հարանոր է, քանզի «բացուող լայն վանդակ» կյանքի վերհառումից Անտառն իմաստավորում «գոյութենական» վիճակների ծավալումներ է ունենում՝ կախված անհատի հոգևոր «բազկերակի» տրոփյունների ուժգնությունից: Թե ինչպիսի «պայքար» է ծավալվել Սփյուռքի և Անհատի միջև՝ հոգեբանական այլազան դրսևորումներով՝ երբեմն նույնիսկ անլուծելիության հասնող, բարդությամբ իրավիճակներ խճողող:

Համեմայն դեպս, գրական (հետևապես՝ կյանքի) փորձառական մի ժամանակաշրջան (այսպես կոչված՝ սփյուռքամալու ժամանակաշրջան) ապրած սերունդը և առանձնապես Ն. Սարաֆյանը, չէր կարող չունենալ կրկնակ իրականության զգացում (ինչպես վերը նշեցինք՝ իրականություն-իրականության մեջ): Այս զգացումն ունենալը որոշապես անխցելիություն էր ենթադրում այն պայմաններում, որ հրահրել էր սփյուռքյան գոյավիճակը: Իսկ նրանք այդ գոյավիճակի իրավ-ճշմարտացի կրողներն էին: Ասել է, թե՛ մաքառողները...

Քաղաք և քաղաքակրթություն՝ սարաֆյանական կերպընկալումը որոնման (ազգային ինքնության գտնումի) հրամայականով է պայմանավոր. «Ահա մեղքը (նկատի ունի հավաքականության գոյությունը՝ ոչ այնպիսին, ինչպիսին իր պատկերացումն է, Ա.Ա.) անոր որ ծնած է Սփիւռքի մէջ, կրօնքին վերջալոյսին եւ գիտութեան արշալոյսին միջեւ: Դառն ժառանգութեամբ մը... Տարբեր եմ ամէն վարկեանի: Ի վերջոյ անծանօթ մը ես իմօի: Ո՞վ եմ: Ո՞ր ազգին, ո՞ր երկրին գաւակը: Բոլոր դառնութիւններովս կը գատուիմ աշխարհէն: Բայց ցեղային ինքնութիւն մը պահելու գովելի ծառացում մը չէ ասիկա, թէեւ կը կրեմ ամիրաւուած ցեղիս ճակատագիրը: ... Բայց ի՞նչ է իմ ուզածս, ոչ ուրիշ բան եթէ ոչ հաշտեցնել կեանքին գեղեցկութիւնը իր անհրեթեքութեան հետ, գտնելու հաշտութեան եզր մը մարդոց եւ իմ միջեւ,

փրկել զիս մոռացումէն արուեստին շնորհիւ: ... գրել անձս՝ երբ ան կը քայքայուի, չտատապիլ մահէն»⁷: Վիճակն ավելի է պատկերալից, ընդհանրացնող է դառնում, քանզի, «Քաղաքակրթութեան քառուր պատկերն իսկ է», ըստ Սարաֆյանի, Սփյուռքին:

Այսպիսով, քաղաքակրթությունը հավաստի կովան է, որպեսզի անհատ-ճամփորդն ինքնարտահայտման առավել լայն հնարավորություններ ունենա: Ասել է, թե դրսևորի ժամանակի հրամայապահանջ որոշ իրողություններ, որոնք ոչ միայն կենսունակ են, այլև անհատ-հավաքականություն հիմնորոշելի խնդիրներում՝ պարզեցումներ մտցնող. «Սեփական ներաշխարհի ու մանաւանդ սեփական անցեալին մէջ այս ուղեորութիւնը, որում կ'ընկերանան ցամ ու կասկածը, սեփական եղելոյթի տաժանքին այդ ստուերները՝ բանաստեղծի մէջ կը ստեղծէ ինքնացման մոր հեռանկար մը, որ տեղատուութեան փուլի ինքնացումէն կը տարբերի որոշ օրինաչափութիւններով...»⁸:

Որո՞նք են վերոհիշյալ «օրինաչափութիւնները», որոնց կամա-ակամա վերապահվեց այնպիսի «դեր», որ օգտամասստ պիտի լինեն տակավին արևմտյան իրականության «տենդի» մեջ գտնվող (քայց ոչ՝ տենդաֆյուն) ազգային հավաքականության համար:

Պատահական չէ, որ Սարաֆյանի ստեղծաբանությանը անդրադարձող սակավաթիվ վերլուծաբանները (Գր. Պըլտյան, Հ. Քյուրքչյան) չափազանց խնդրահարույց են համարում բանաստեղծի գրողական արարքի ամենամասնահատկալից «բևեռը»՝ ուղևորությունը կամ, որ մույն է՝ ճամփորդությունը: Ըստ այդմ՝ ճամփորդի լինելիության հարասացության այնպիսի «առաջադրումներ» անում, որ Սարաֆյանն իբրև սոսկ բանաստեղծ չի ընկալվում, ներկայացվում մրանց կողմից, այլ ինքնացման հոգեվիճակ ապրող, դրանով իսկ հրահրող՝ առ հավաքականությունն ունեցած հոգևոր կազդուրման իրապաշտական ձգտումները, անհրաժեշտ և կարևորող՝ «Գոյաստեղծական ոլորտի անզանցելիությունը» (Հ. Քյուրքչյան), որ մույնն է, թե անտես չառնել անցյալ-ներկա հոգևոր թանձրացյալ մկարագիրը՝ ժառանգությունը, այն ավանդելի դարձնել, քանի որ.

Մերկ ահա ես, մեզ ծնող

Ծովուն առջեւ, կուրծքս լայն, հովերում դէմ... պաղ, հսկայ

Կանչին մէջ յարափոխ:

Հրճուամբ: Ողջոյն իմ ներքին հակասանքիս,

Ողջոյն մեծ

Մակընթացման ողողող:

Ողջոյն ծովուն, որ այս մոր

վերածընունս օծեց:

⁷ Ն. Սարաֆյան, Վէմսէմի անտառը, էջ 38-40:

⁸ Մ. Սարաֆյան, Չափածո երկեր, էջ 494:

Վերստին քաղաքակրթության և անհատի լինելության (անհատի, որ ճանապարհ է անցել. վերադարձի կամ ճշմարտության գտնումի անկախիքով) խնդիրը. ավելի առարկայական մատակարարող, այն է. արդյո՞ք իր «ելման կետը» (և ողջ ընթացքը, որ տարրալուծվեց ժամանակի մեջ), որ հոգևոր հեղաքեկումների և տքնումի մի ողջ, ընդգրկում «ճշմարտություն» էր իր մեջ ներառում, գոհացում բերե՞ց «առաջնորդող ոգուց» ծնված անդադրում «հոգում», որ մույն իմքը՝ անհատն է իր խտացյալ կենսագրությամբ կամ հավաքականության ոգեկիր-վստահյալը:

Իրականության դեմ հանդիման (որ ինչ-որ տեղ մշակակում է՝ «հայտնեմեն հեռացումը մոտեցում է հայտնեման «ոգիին») լինելու պատեհությունը՝ այլակերպումով, «վերածընդումով» է պայմանավորելու անհատի փնտրտուքը.

Լուսինին լոյսը հեղուկ՝ ճերմակ ճամբայ մը է յոյ,

Ուրկէ աստղերը կարծես

Պիտի երթամ անդարձ՝ ես...

Ան ապագան է, բիրեղ՝ որ անհունէն կը բըխի:

(Լուսինի լոյս)

Այն, ինչ ապագայի կերպավորումն ունի, անկասկած, մաս, անդարձ, «երթալուն» է զուգահեռվում: Մի տեսակ վճռակամություն է հորդում մաս ապրածից («կարօտ մը զիս կը մղէ»): Քանի որ անհատն իր երազի անկատարության զոհն համառաբար չէր ուզում դառնալ: Ավելին, իրականությունն այդ երազով և մրա շնչառու գործությամբ պետք է առավել խորքային իմաստ ստանար, մաս իմաստնացած կյանքի ընձեռած հնարավորությանց շնորհիվ՝ (ճանաչողությամբ) անհատի հավաքականության գոյությունը: Համեմայն դեպս, երազի և իրականության սահմաններն զատորոշելու մի ճիգ է մաս անհատի, գոյապայքարի փաստը, մանավանդ, երբ «կը բարձրանար» հոգիս յորդ ծովսի մը պէս կայծկլտուն»:

Երա՞զս էր որ կը ցոլար,

Կը ընդարձակէր ամէն բան,

Կը կերտէր կեանքս, անոր վառ

Խորք մը տալով անսահման,

Թէ՛ կեանքս էր որ միշտ կու տար

Ջայն՝ ծոցն ի վեր իր խորին,

Ջերթ յայտնութիւնն անկատար

Իր ապագայ պատկերին:

(Երազ եւ կեանք)

Ծարունակաբար մկատելի է երկվություն ապրողի կամ երկվություն-երկփեղկվածությունն իբրև հոգեվիճակ «կրողի» (Սփյուռքն իբրև ժամանակ ապրողի) «պահվածքի» անհավասարակշռությունը: Կարծես մի տեսակ ոչ ավարտուն վիճակի

«պարտադրանքով»՝ անհատի վեճերոտությունը երբեմն-երբեմն իրեն զգացնել է տալիս: Բայց ոչ այն ուժգնությամբ, որ հոգեվիճակի «անավարտությունը» տևապես-տորեն շարունակվի: Այն, ինչ չափազանց վնասաբեր ներգործություն կունենա իր ընթացքն ինքնավերահսկող անհատի համար: Որքան էլ.

Ծամբորդն եմ ես,

Սուտի, ճիգի, տառապանքի օրէ մը վերջ

(Մ'եկնում)

Այնուհանդերձ.

Օ՛, մեր կեանքը արկածալից:

Դարերն՝ հոսող աղբիւրներ՝ լայն, յորդառատ կը հոսին:

(Լուսարձակներ)

Այսչափ կարևորության ընծայումը իրականության արկածախնդրական-հեղհեղուկ նկարագրին, մասնավորելով՝ քաղաքի ժխորն ու «ողբերգու թռչուններու», «փողոցներէն լոյս սփռող գինիներու» քառալից խրախճանքի նկարագիրը՝ հանդարտ «ընդվզումով». «Կը բաբախէ սիրտըս ու կ'որոտայ անհունութիւն մը ներքին...». ոչ միայն դժվար է երևակայել, այլև «անորսալի»՝ իրականության մեջընդմեջ «անցումները», նրա տևողականությունը, ռիթմը. «Կը գլորի պարապութիւնը հիմա»: Ավելին՝ անշրջանցելի է ժամանակ-իրականություն (իբրև միախառն հոգեվիճակի դրսևորում), նաև երբեմն հակադրալից «իրողությունների» ողջ ընթացքը, բայց «արձանագրելի» ուրույն անհատականություն ու գոյակերպ արդեն իսկ դրսևորած անհատի կողմից: Չափազանց զգայալից անհատի, որ «դարերով սպասուած երագի» սարսուռի (բայց ոչ համակերպ, այլ պոռթկում) կրողն է:

Կը դողդղամ ամէն անգամ՝ որ կանցնիս վրայէս,

Վայրագ ու թովիչ թռչուն...:

(Սառառնակ)

«Հոգիս վայրագ՝ կը խմէ անյագօրէն՝ հոսանուտ տարածութիւնը»՝ խոստովանումն ամենևին ժամանակամերժ պահվածքի արտահայտություն չէ, ոչ էլ ժամանակի «թելադրութեամբ» անհատի հոգեխելման նշանակալիության դրսևորման ապացույց: Բառն ընդգծյալ իմաստ է ստանում, քանի որ երբեմնի «մարդատեաց հոգին» է, որ տակավին տարածության մեջ, «անհունութիւն մը ներքին» ունենալու կարողանքն ապրելով, անհաղորդ է իրականության ալեբախումներին կամ գոնե անտես է առնում, անմասնակից է դառնում քառսի և «գլորուող պարապութեան» քմայքներին՝ ինքնության դիմադարձումների ուժականությամբ կամ որ, ինչպես մեկ այլ պարագայի Հ. Օշականն է իրավացիորեն նկատում. «մեծ քաղաքակրթութեան մղձավաճը մերիմին վրայ»: Հետևապես, քաղաքակրթության և քառսի նույնականացումն ինչ-ինչ առումներով վերստին խնդրականացնում է ինքության ճանապարհի իսկությունը, քանի որ.

Մենք հասնի՞մք հոգ, ուր յոյսեր մեր անձն ամբողջ կը զըտեն,
կը փըռեն յոյս մը հեռուն:

(Յանձնուհիք, Սէր, մեր սիրոյն)

Եվ քանի որ «քաղաքներուն եւ հողերուն վըրայէն» անցման պահը աշխարհի
(հատկապէս՝ արեւմտյան) ճանաչում է ենթադրում «փնտոտութիւն մը վերջ», ապա.

Քաղաքն օտար՝ էլեկտրական ակումներով,
Հինգ յարկ վարէն բացուած երախ՝
Յնորաբեր, զիս վար քաշող խորխորատ:

(Տեսիլք)

Իրական «տեսիլքի» ընկալումը գոտ աշխարհաճանաչողական նշանակություն
ունենալուց զատ, նաև պայքար է՝ փնտրտուքի ընթացքում գտածը (ճանապարհը)
անկորուստ պահելու համար. «չար ու բարի ոգիներ օրորանիս շուրջ, սրտիս համար
կոտեցան»: Համեմայն դէպս, դժվարին մի հանգամանք՝ վերստին եվրոպական
քաղաքակրթության բարդահարույց իրականության հետևանք:

Որքան էլ հոգին ազատ, անկաշկանդ լինի, այնուամենայնիվ, իրականության
ԿԱՊԱՆՔՈՒՄԻՆ ինչ-որ տեղ, կամա ակամա, ենթակա է, քանզի ԵՆԹԱԿԱՅԻ
(անհատի) փոխհարաբերության մեջ գտնվելու վիճակն արդեն (իրականության
հետ) ենթադրում է հարաբերությունների կազմավորում, ըստ այդմ, անհատի ներ-
աշխարհի կազմավորում՝ տեղի տալով «օտար թափանցում»-ների առաջ: Այնու-
ամենայնիվ, ըստ չրաքյանական բանաձևումի, ամեն անհատ. «ամեն հոգի՝ տաճարի
մը կանգնումին համար կանխորոշուած խորհրդածուսի ամայութիւններ ունէր...
մենասէր որ կը յառի, կը զննէ, կը խփի, ու կը թուի մեղմել, արգիլել ջանալ որեւէ
օտար թափանցում, վստահի ալ ներսը անմեղութիւն չկայ, ու մանաւանդ կարծես
մերժել արտաշխարհի մոլկութեանց տեսարանին ազատ մոտքը՝ ապաքինելու
կարօտ հոգւոյն մէջ, որովհետեւ անոցմով չարատաւորելու՝ ուրեմն անոցն ներելու
չափ վճիտ չէ անիկա...»⁹:

Հարկ կա՞ մասնորոշել, ընդգծելի դարձնել, որ առ արտաշխարհն ունեցած վե-
րապահ ժխտականությունն ամենևին արդյունք չէ հոգու, մտածումի նեղմտության,
մանավանդ Ինտրայի պարագային, որ իմացականության «խորհրդող մըն է անմեկ-
նելի»: Խնդրահարույցը, ինչպէս Ն. Սարաֆյանը գրում է «Վահան Թեքեան» հոդ-
վածում. «Բախում՝ արտաքին աշխարհին հետ: Հոգեկան առանձնութիւն: Ներքին
ինքնաճանաչում: Ներքին հակասութիւններ: Ներքին եւ մշտական հալածանք»¹⁰:

Վերոբերյալ հատվածը Վ. Թեքեյանի ստեղծագործությանը բնորոշ լինելուց
զատ, նաև հոգեմակընթաց վիճակներ ապրած անհատի, արտաքին «երկայթներուն»

⁹ Ինտրա (Տիրան Զրաքեան) «Ներաշխարհ», Կ. Պոլիս, 1906 թ., էջ 106:

¹⁰ Ն. Սարաֆեան, Երկեր, էջ 159:

մետած հայացքի դրսևորանք է. ըստ այդմ ԱՌԱՆՁՆՈՒԹՅՈՒՆ ապրած, ԻՆՔՆԱՇԱՆԱՉՄԱՆ հասած անհատի՝ հավաքական ըմբռնում:

Եվ եթե իրականության համար սահմանելի ՔԱՌՍԻ վիճակը վերոբերյալ մկատումամբ՝ «ստեղծարար» է, ապա. «Մահուան մեջ կեանքն է գալիք, որ կը սիրեն հիմա ես», սարաֆյանական հղումը ընդհանրական է ոչ միայն այս քննարկվող շրջանի ստեղծագործության համար:

Արդյո՞ք մտածումի տարողության այլ շերտեր չի ենթադրվում, մանավանդ, երբ ապրումի շիկացող մթնոլորտն է միշտ առկա՝ ընդմեջ, արդեն քանիցս մշված անհատի և իրականության, երբ ճամփորդությունը արարողություն է՝ անցյալից ներկա «հոսող»: Եվ այս ընթացքում կյանքի հեղաբեկումներն իր հոգու մեջ ներառելով (վերածնուն, վերազարթնում պայմանավորող հոգու), առավել «սեր եւ անհուն երանություն» և զգաստացումի գիտակցում է հաղորդում մահվան (հարության) գաղափարը վերափոխաստավորողին:

Կը շքեղնայ ամեն գիշեր, սեւ մայթին վրայ, ջուրն անձրեւին,

Երբ լապտերին լոյսն իր վըրայ Յիսուսի պէս կը տարածուի:

Աստղեր, բոցեր կ'արտացոլան, կը թրթռան արծաթ թելեր:

Անդրաշխարհ մը անդորր ու պերճ կը ծալալի իր ծոցն ի վեր:

Եթէ լըքէ քեզ կեանքն այդպէս, որով, օ՛, մահ, կ'աղուորմաս դուն.

Իմ պատիս տակ, թաքմաթաքուր, օ՛ ինչ տրտում ողբերգութիւն:

(Կախարդական հայելի)

Քրիստոսի գոյ-գաղափարի խնդրի անդրադարձը չէ՝ մահվան գոյավիճակի գուգահեռումով, այլ ԱՍՏՄՈ Որդու ստեղծարարության (իբրև նախանիշ՝ կյանքի սկզբնավորումի), կյանքն անաղարտ սկսելու և այն պահպանելու հենց այդպիսին, որ ի վերջո սկիզբն ու վերջն ընդհանրանա. այսպիսի ընթացքն իսկ արդեն կատարելության միտում և եղանակավորում ունի:

Սարաֆյանի կողմից ճշմարտության որոնման խնդիրը այնքան ու այնպես էր անհրաժեշտվում, դառնում գիտակցության առաջնիչ կենսունակ գործոն, որ «սրբության ձգտողի» երկյուղանքով, մա իրականությունը դիտում էր որպես «մասնակից» անհատի «հոգևոր մաքրումի» բարոյականի ըմբռնումի խնդիրների համապատկերում: Բայց այն, ինչ արարչական է ու նախասահմանյալ, բնավ ենթակա չէ քննման, արտաքին թելադրական ըմբռնումների խորապատկերի վրա. «Քրիստոնեությունը, որ աշխարհականը վաղանցիկ, պատրալի դտած է, ձգտած է մա երացատրել բանականութեան սխալ ըլլալը: Սխալական է եւ անբա՛լ՝ բացատրելու համար արարիչն ու անոր ստեղծագործութիւնը: Այն, որ կ'ուզէ Աստուծոյ հասնիլ, պէտք է որ ջնջէ իր գիտակցութիւնը: Աստուծոյ հասնելէ վերջ, կ'ունենայ ներքին լոյս մը, այլ գիտակցութիւն մը՝ որով կը տեսնէ բոլոր ճշմարտութիւնները»¹¹:

¹¹ Ն. Սարաֆյան, Վեճսեմի ամտառը, էջ 246: